

Jardín Etnobiológico de Oaxaca

Ita n?ni

Tu?'un sâvi (Mixteco, Alcozauca)

Plumeria rubra

Ita n?ni

Alejandro de Ávila Blomberg
JebOax

¿Nìsaa naní tú ita yó'o, ta ndiáa itún kúú nú iin kátyi kûnì koo xí'ín nú?

Ita n?ni naní tú itún yó'o, ta tá'án mií nú kúú nú ita tú ká'àn nà xí'ín adelfa xí'ín nú ká'àn nà xí'ín algodoncillo. Ta sìkuii yaa kúú ndutiá nú, saá íín rá kéé tokó nú te tâxìn nú. Sava tá'án nú ita yó'o ra, xàtù va nú.

¿Ndiáa kúú ña íyo nú ita n?ni yó'o?

Tú **ita n?ni** yó'o ra, nùú ni'ní kútoo nú koo nú, íyo nú ikú ná'nu nùú kòó tìku?i, ikú ítyi, nùú íyo ní yùú, xà'á kavá, ikán kútóo nú koo nú, tyi tá'án itún tú kána tiañu yùú kúú nú. Ta, íyo tu nú tyí Baja California Sur, Sinaloa, saá ndiàà norte ñà Colombia xí'ín Venezuela. Ñà luvi ní ita kána nda'á nú ra, ndiàà ve'e na íyo nú vityin, ndátyi'i na nú ndíta nú yé'é na. Saá íxa ndi'i na ñuu iin ní ?vi nà ndéé nùú ni'ní.

¿Nèkéé kúndàà ini yó xà'á tú ita n?ni yó'o?

Tú **ita n?ni** yó'o ra, xà xíni ñú'ú na nú yàtyì ví téé t?'an kixàà na s?'an ndakundee na xí'ín yó, xà saá ví íyo nú nùú na ñuu yó. Saá ínuu ña nùú tutu naní Códice de la Cruz Badiano, ñà kùva'à kuìyà 1552, nùú ña yó'o ndàña'à nà ùvì nùú tá'án nú ita yó'o, iin nú naní **c?c?l?x?chitl** (ita saa ndi'á, á ita kuá'a), ta inka nú naní **neucx?chitl** (ita ñùñú, ita rosa). Téé kixàà ñà í'vi ini na, kúndasí na, rà íxa tátán nìxiyo Tlatelolco, mí ra kè'é tutu Códice yó'o, xìka'àn rà xí'ín na kúndasí níi yó'o ná ko'o na ìkù nú ita n?ni yó'o xí'ín inka kà sava nùú ñà'a tyitá'án na xí'ín ña ra ko'o na ñà.

Mí ñuu Nd?va yó'o, íyo iin tutu ñà ká'àn nà xí'ín Relación ñà Santa María Zacatepec, ñà tiàa na kuìyà 1580, ñà yó'o ndátú'ún ñà xà'á iin itún naní **ita nuni kawa**, ta **tep?c?c?l?x?chitl** ká'àn nà íkòó xí'ín nú, ta kùni katyi ñà (íkú-saa ndi?á ita-). Nùú tutu yó'o ká'àn ñà saá, và'a ndákatia itún yó'o tìxin yó, “ndàkuà ìstá nú tyì'yó ko'o yó ra kee ñà'a nìtiin tìxin yó”, saá kátyi ñà. Ta, kù'va ùvi sientu kuìyà káá kúú ñà nìyà'a, saá rà táta Fray Juan Caballero, rà xikuu ra ká'nu, fraile mayor xìnùú nùú nà xìñu'u convento ñà Santo Domingo, rà ká'nu xìnùú nùú ñà xìka'àn nà xí'ín provincia dominicana ñà San Hipólito nùú xindikun ndiáa iin sava níí ñuu Nd?vá yó'o, rà yó'o ra ndàña'à rà iin itún tá'an nú yó'o naní nú “**cacalosuchil**” nùú iin tutu lo'o, ñà yó'o ra nda'á na Biblioteca Francisco de Burgoa, ñà ndíkàà xí'ín jardín yó'o, nda'á na yó'o íyo tutu yó'o vityin. Ná kuto'ni và'a yó ñà ká'àn tutu relación ñà kuìyà 1580 xí'ín ñà ká'àn tutu relación ñà tiàa na kuìyà 1770, xà lo'o nìnàma ñà ndátú'ún ñà xà'á tú **ita n?ni** yó'o. Ù'ùn káá kúú tutu Relación yó'o ñà tiàa na kuìyà 1580, ñà ká'àn xà'á itún yó'o kúú nú tātán, ra, kù mí káá kúú tutu mí ñà ndátú'ún xà'á nú ñà ndákatia nú tìxin yó, xà'á mí ñuu Nd?vá yó'o ra, kátyi ñà saá: “íyo iin tá'an nú ita yó'o, íkú íyo nú ta **cacalosuchitl** naní nú, ita nú yó'o kúú ñà tyì'yó, án ndàkuà sàtá nú tyì'yo, ta saá, rá ndutiá ñà yó'o kúú rá ndoo tìxin na xí'ín, sákutià'a rá ñà kòó íyo và'a ini nà ñà xíkòó xí'ín kaxin. Rá ndutiá yó'o kúú tu ra và'a ndá'a nà nà k?vi kàndà xí'ín.” So'o kátyi ñà. Ta iin kuití kúú tutu Relación, ñà tiàa na kuìyà 1770, ká'àn xà'á ñà và'a nú ndoo tìxin na su kòó nítiaa kuà'á níi ka nà, lo'o saá kuití va kúú ñà. Ta inka kà ñà tutu yó'o ká'àn ñà kuití ikù va nú, ndàkuà satá va nú, ñàkán va kúú ñà và'a kuniñú'ú na téé tâxin nda'á na án xà'á na, saá kátyi ñà saá: “íyo iin itún naní **cacalozuchil** ta kána ita kuálí nda'á nú, latún xà'àn ñà, ta ká'àn na ra, ikù nda'á nú yó'o kakìn yó nùú yà'a tá'an leke ikí kùñu yó, á téé tá'nù yó, ta, yàà nda'a ñà.” Tú **ita n?ni** yó'o ra, tú xàtù va kúú nú, k?vi ko'o na nú, ta ndákàndà ini ndi tyi saá ká'àn ñà nùú ndi'i tutu relación ñà tiàa na kuìyà 1580 ñà và'a ko'o na nú. Su, tutu yó'o ra, kuìyà téé mí nìxiyo níi kuè'è saá kúú ñà tiàa na ñà, kuìyà saá ra, kuà'á níi nà ñuu Nd?va nìxì'ì, kuà'á níi nà Ñuu k?yo Ká'nu nìxì'ì, iin saá ndiàà America nìxì'ì níi nà. Ñàkán túvi ndù'ù ra, sana kuè'è yó'o kúú ñà ìxa saá xí'ín na, sándi'i ñà nà ta ndùkún na ityí nìsaa nda'à nà, nìsaa nduvà'a na, xà'á ñà kù'vi nà xí'ín kuè'è yó'o, sana xà'á ñà yó'o kúú ñà xìxi'i na tú itún yó'o ná sana lo'o ini na xà'á kuè'è ndó'o na.

¿Ndiáa xíniñú'ú na ita n?ni yó'o vityin?

Vityin ra, sava ñuu ndí'kùn ndiaa mí ñuu Nd?va yó'o xíniñú'ú na ita n?ni yó'o ndátyiká'nu na vikó, ta mí vikó xíniñú'ú và'a na ñà kúú vikó Santa Cruz, ùnì xíka yòó mayo. Sava ñuu ra, nà tá'an yó, nà zapoteco, nà ndéé kuà'àn tyí istmo ñà Tehuantepec, ita yó'o ra, **guie' chaachi** naní ñà nùú na, ta ñà yó'o kúú ñà ndíko na ndúú ñà yutyí ta kuàkèè ñà xí'ín rá xí'ín na rá naní **bupu**, rá kúva'a xí'ín nùnì xí'ín sì'và xí'í na téé íyo vikó nùú na. Ta ita yó'o ra nùú na ñuu ísàví ra, kìvì nùnì ínuu xí'ín ñà, ñà kán túvì ndù'ù ra, sana ñà kuà'á níi nùú tiàkù ita kuálí yó'o íyo ñàkán naní ñà saá tyi, nùnì ra kuà'á nùú tiàkù kúú tu ñà kán va, íyo ñà yaa, ñà kuáan, ñà kuá'a xí'ín ñà ndí'í, ta saá tu ita yó'o, íyo ñà yaa, ñà kuáan, ñà kuá'a, ñà kuá'a tùnún xí'ín ñà rosa. Ta, nà tá'an yó nà xindee xina'á nàkán kúú na ndàtavá ndi'i mií nùú tiàkù ita kuálí ñà iyo nùú yó vityin, saá tu ñà luvi támi xà'àn ñà. Tá kù'va ìxa na xí'ín itu ñà ndikuiso na ñà ikú ra ndàtyi'i na ñà ñu'ú na, saá kúú ñà ìxa tu na xí'ín tu ita n?ni yó'o, tyi nú íyo ikú ra, ñà yaa kúú ita nú kán, ra kòó xà'àn ñà, ta saá íyo tu itu kuálí ñà kána mií ikú káá, kòó kuà'á nùnì ndósó sàtá sàñá kuálí ñà, ta kúkun níi ñàmá ìstá ñà, ta yá'a yá'a so'o kùni koo ñà.

Tú ita n?ni íyo jardín yó'o

Ini jardín yó'o ra ndíta nú ita n?ni, kuà'á nùú tiàkù kolor kúú nú íyo, ta kuà'á nùú región ñà ndí'kùn ndiaa ñuu Nd?va yó'o kèè nú kìxaà nú íyo nú yó'o. Ta ndàtyi'i ndi nú ñà kuvi sàñà'à ndi

historia nú xí'ín nùni. Ndíta nú xà'á mirador ñà ve'e ñù'u, nùú xìndèe na frayle xìndatú'ún na xà'á tyiñu íyo nùú na. Yó'o kúú ña nùú luvi níi ñá'à, nùú xíndita nà kuàki'vi xítondi?'é museo ña cultura ñà ñuu Nd?va yó'o. Tú ita n?ni yó'o ra kòó ndítyi ini nú ndàtiin nú, ndakú ini nú kòó xíniñú'ú níi nú tikú'i, ta nii kòó kití kuálí yaxí ña'á. Saá, nii tìs?'ú kòó yaxí ña'á, ñà kán, ká'àn ndi ra xíniñú'ú ná ndataán na nú yé'é na, án yu'ú káye nà, ná koo nú, na ndataán na nú nùú kòó vixin, tyi kùtòó nú kaxin.

Traducción y voz en lengua **Tu?'un sâvi** (Mixteco, Alcozauca):
Juana Mendoza Ruiz

Editor responsable: Enrique Scheinvar Gottdiener , escheinvar@gmail.com

imagen: /var/www/html/cedulas-del-jardin/

imagen: /var/www/html/cedulas-del-jardin/public

Forma de citar:

. Ita n?ni v.1.00 *Cédulas del Jardín en lenguas originarias*.

https://cedulasdeljardin.mxcedula/JebOax/flordemayo_xta accesado el 37 de agosto de 2026

Versiones previas: v.1.1

Licencia. Se concede permiso para copiar, distribuir y/o modificar este documento bajo los términos de la Licencia de Documentación Libre de GNU, Versión 1.3 o cualquier versión posterior publicada por la Free Software Foundation; sin Secciones Invariantes, Textos de Portada y Textos de Contraportada.